

* जि.प.शाळा कलमाडी त. बो तालुका शहादा जिल्हा नंदुरबार

शिक्षण आणि शाश्वत विकास:

जगात शाश्वत असे काही नसते. काळाच्या ओघात अनेक गोष्टी बदलत असतात. पण माणूस जेव्हा भविष्याचा विचार करतो, तेव्हा 'शाश्वत' घटक महत्त्वाचा ठरतो. संयुक्त राष्ट्र संघाने (युनो) एकविसाव्या शतकाचा विचार करून नियोजन, विचारविमर्श करायला प्रारंभ केला तेव्हा त्याच्या लक्षात आलेली सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट अशी होती की विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात माणसाने निसर्गाची अपरिमित हानी केली असून निसर्ग नाशाचा हा क्रम भविष्यात असाच चालू राहिला तर जगाला फार मोठ्या संकटांना सामोरे जावे लागेल.

हवामानातील बदल, अनियमित पाऊसमान व तपमान, संपत चाललेली खनिज संपत्ती, पाण्याची उधळपट्टी, जंगलतोड, प्रदूषण, असमान विकास, प्रगतीचा असमतोल हे असे काही मुद्दे होते की जगाने त्यावर विचार करून त्वरित हस्तक्षेप करण्याचे धोरण ठरविण्यात आले. त्यानुसार जगभर शिक्षणाचे एक धोरण असावे तरच अपेक्षित बदल, विकास साधता येईल यावर जगाचे एकमत होऊन सन १९८५ च्या दरम्यान 'शाश्वत विकासासाठी शिक्षण' (Education For Sustainable Development) (ESD) असे सूत्र निश्चित करून त्यानुसार शिक्षणाचा विकास पट तयार करण्याचे ठरविण्यात आले.

Copyright © 2023 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited

'शाश्वत विकासासाठी शिक्षण':

हा शिक्षणविषयक असा एक दृष्टिकोन आहे की ज्याच्याद्वारे आपणास मनुष्यास त्याच्या भविष्यविषयक जबाबदारीची जाणीव निर्माण करून देऊन ती पेलण्याची क्षमता त्याच्यात निर्माण करणे शक्य होईल. त्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९८७ ते २००२ असा सलग पंधरा वर्षे विचार करून २००५ साली 'Learning the Treasure within' नावाचा एक अहवाल युरोपियन कमिशनच्या साहाय्याने प्रकाशित केला. त्यातून शिक्षणाद्वारे माणसाच्या अंतर्विकासाचे लक्ष्य निश्चित

करण्यात आले. ते प्राप्त करण्यासाठी चार मूलभूत गोष्टी ठरविण्यात आल्या. त्यानुसार

- १) प्राथमिक शिक्षणात मूलभूत सुधारणा करणे,
- २) वर्तमान शिक्षणक्रमाची पुनर्रचना करणे,
- ३) शिक्षक प्रशिक्षण,
- ४) विविध प्रकारच्या शिक्षण स्वरूपात (औपचारिक, अनौपचारिक व माध्यम शिक्षण) बदल करण्याचे निश्चित करण्यात आले. प्रथमच शिक्षणास जीवनाचा निरंतर घटक ठरविण्यात आले. कारण मनुष्य जीवनभर शिकत राहिला तर

जीवनभर तो विकसित व सक्षम होत राहणार, हा त्यामागचा तर्क नि विचार होता.

अंतर्विकासाच्या शिक्षणात गेल्या दशकभराच्या काळात (२००५ ते २०१४) दिल्या गेलेल्या शिक्षणात पाच गोष्टींवर भर देण्यात आला होता,

१) समजून घ्यायला शिकणे (Learning to know) :

या अंतर्गत शाश्वत विकासातील निसर्ग सहभाग व योगदान यांची जाणीव करून देण्यात आली. तसेच समाजात गरजा ह्या निरंतर वाढत असतात याचे भान देण्यात आले. स्थानिक गरजांच्या पूर्ततेचा वैश्विक पातळीवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास झाला. त्यातून वैश्विक व स्थानिक गरजांच्या अंतर्संबंधांची गुंतागुंत स्पष्ट झाली. यामुळे विश्वभान येण्यास साहाय्य झाले.

२) कृतिशीलता शिकणे (Learning to do) :

आपल्या दैनंदिन जगण्यात यथार्थतेचे भान असणे महत्त्वाचे असते. त्यासाठी दैनंदिन गरजा, क्रिया, उपक्रम, निर्णय याचा जो परिणाम आपल्या रोजच्या जीवनावर होत असतो, त्याची आपणास जाणीव हवी. ती व्हायची व तिचा विकास व्हायचा तर आपल्या आजूबाजूच वातावरण सुरक्षित हवं. कारण ते तसे असेल तरच आपला विकास होणार.

३) जगायला शिकणे (Learning to be) :

माणूस म्हणून जगत असताना तत्त्व आणि मूल्यांचे असाधारण महत्त्व असतं. ते घेऊन जगणं म्हणजे माणूस म्हणून जगणे. तसे जगत असताना पर्यावरण, समाज आणि आर्थिक स्थिती यांचीही जाण हवी. माणसाच्या जगण्यात समग्रपण येते ते शरीर व मनाचा समतोल विकास, बुद्धीचे संतुलन, संवेदनशीलता, सौंदर्य आस्वाद आणि आत्मिक समाधान या गोष्टींनी यामुळे

तो माणूस होतो.

४) समूह जीवन शिकणे (Learning to live together):

जगत असताना आत्मकेंद्रिततेस छेद देऊन आपला प्रत्येक निर्णय समजानुवर्ती, समाजशील कसा होईल हे पाहायला हवे. सामाजिक संयम व सहनशीलता, पर्यावरण जागरूकता व संवर्धन, कार्यसंस्कृती, सार्थक जीवनभान यातूनच समूह जीवन विकसित होते याचे भान शिक्षणातून देणे.

५) व्यष्टीतून समष्टीकडे जाण्यास शिकणे (Learning to transform oneself to society):

शिकण्याच्या सर्व क्रिया, प्रक्रियांतून उपजत एकात्म विकासाचे भान देणे, जेणेकरून माणूस हा भविष्याची जबाबदारी पेलण्यास सक्षम होईल. ही सारी मूल्ये, कौशल्ये, जाण, भान घेऊन गेल्या दशकात जगभरात तयार झालेल्या नव्या पिढीपुढील प्रश्न व आव्हाने लक्षात घेऊन २०१५ नंतरच्या शिक्षणाचा आराखडा तयार करण्याचे कार्य राष्ट्रसंघाने हाती घेतले असून त्याचा जो मसुदा तयार करण्यात आला आहे तो पाहता भविष्यलक्षी शिक्षणातील अपेक्षित बदल ध्यानात येतील. तत्पूर्वी जगातील श्रेष्ठ विद्यापीठ म्हणून अमेरिकेच्या हार्वर्ड विद्यापीठाने शिक्षणातील गुणवत्ता शाश्वत ठेवली कशी हे समजून घेणे अशासाठी आवश्यक आहे की शतकानुशतके एखादी शिक्षण संस्था सातत्याने जेव्हा गुणवत्ता टिकवते तेव्हा तिचे व्यवस्थापकीय कौशल्य जितके महत्त्वाचे तितकेच कालानुक्रमिक शिक्षण बदलाचे तिचे भानही ! हार्वर्ड विद्यापीठ १६३६ साली सुरू झाले, ते साधे कॉलेज म्हणून. ते आहे अमेरिकेच्या मॅसॅच्युसेट परगण्यातील केंब्रिज येथे. इंग्लंडचं केंब्रिज विद्यापीठ व याचा तसा संबंध नाही. आज हे

जगातले सर्वात श्रीमंत विद्यापीठ म्हणून गणलं जाते. त्याची श्रीमंती अनेक अंगांनी सांगता येईल. एक तर हे खासगी विद्यापीठ आहे. जॉन हार्वर्डनी या विद्यापीठास १६३९ मध्ये सुमारे ७८० पौंड स्टर्लिंगची देणगी दिली व त्यांचे नाव तत्कालीन कॉलेजला देण्यात आले. कालौघात कॉलेजचे रूपांतर विद्यापीठात झाले. पण यापेक्षा त्या काळात मिळालेल्या ४०० पुस्तकांचे महत्व विद्यापीठास आजही वाटते हे विशेष! आजमितीस सुमारे २०,००० विद्यार्थी या विद्यापीठात शिक्षण घेतात. या विद्यापीठामार्फत ४६ पदवीपूर्व अभ्यासक्रम, १३४ पदवी अभ्यासक्रम. आणि ३२ व्यावसायिक पदव्यांचे शिक्षण दिले जाते. सध्या हार्वर्ड विद्यापीठात वैद्यकशास्त्र (Medicine), देव, धर्म (Divinity), विधी (Law), दंतचिकित्सा (Dental Medicine), कला व विज्ञान (Arts and Science), व्यवसाय (Business), विस्तार (Extension), रचना (Design), शिक्षण (Education), सार्वजनिक आरोग्य (Public Health), प्रशासन (Government), अभियांत्रिकी व उपयोजित विज्ञान (Engineering and Applied Sciences) या विद्याशाखातील अध्ययन, अध्यापन, संशोधन कार्य चालते. ३२ शतलक्ष डॉलर्सची गंगाजळी असलेल्या या विद्यापीठाचा परिसर २०० हेक्टरचा आहे. निसर्गरम्य अशा या परिसरात क्रीडा, संगीत, मनोरंजन, निवास, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा इ. संदर्भातील सर्व अद्ययावत सोयी असून संगणक, इंटरनेट, उपग्रह इत्यादींची स्वतःची आस्थापना आहे. या विद्यापीठाची खरी श्रीमंती म्हणजे या विद्यापीठाचे माजी विद्यार्थी. ४३ नोबेल पुरस्कारधारक, ४९ पुलित्झर पुरस्कारधारक विद्यार्थी ही या विद्यापीठाची खरी

श्रीमंती! अमेरिकेचे अनेक राष्ट्राध्यक्ष, सिनेटर्स, वैज्ञानिक, अर्थतज्ज्ञ या विद्यापीठाने दिले.

हार्वर्ड विद्यापीठ जगातील प्रथम क्रमांकाचे शिक्षण केंद्र म्हणून जे प्रसिद्ध आहे, त्याचे रहस्य विद्यापीठाच्या खालील वैशिष्ट्यात दिसून येते-

1. त्या त्या विषयातील जगातील श्रेष्ठ शिक्षक नेमण्याचा हार्वर्ड विद्यापीठाचा पहिल्यापासून लौकिक आहे. आजमितीस २०,००० विद्यार्थ्यांना २००० प्राध्यापक शिकवतात. अन्य १२,००० कर्मचारी पूरक सेवा बजावतात.
2. विद्यार्थी केंद्रित प्रेरक वातावरण निर्मितीवर विद्यापीठाचा भर असतो. त्यामुळे जगातील अत्यंत हुषार विद्यार्थ्यांचा ओढा या विद्यापीठाकडे असतो.
3. विद्यापीठामार्फत इतके अभ्यासक्रम, विषय शिकविले जातात की त्यामुळे प्रत्येक विद्यार्थ्यास त्याच्या आवडीचा अभ्यासक्रम व तोही त्याच्या आवडत्या विषयात निवडण्याचे पर्याय हेच या विद्यापीठाच्या यशाचे खरे रहस्य होय.
4. शैक्षणिक वातावरण, व्यक्तिमत्त्व विकासास वाव, प्रोत्साहन, साहाय्य अशा प्रकारचा वाव देणाऱ्या सुविधांची रेलचेल.
5. नेतृत्व गुणास वाव व नोकरीची हमी हे या विद्यापीठाचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य मानले जाते.
6. निवासी सुविधा असलेले हे जगातले मोठे विद्यापीठ. त्यामुळे कॅम्पस कल्चर विकासावर विशेष भर देण्यात आला आहे.
7. हार्वर्ड विद्यापीठाचे ग्रंथालय हे शैक्षणिक क्षेत्रातील

सर्वाधिक सुविधा, अद्ययावत विपुल ग्रंथ संपदा, संदर्भ संग्रह, जागतिक संपर्क सुविधा केंद्र म्हणून या ग्रंथालयाकडे पाहिले जाते. विद्यापीठ परिसरात छोटीमोठी ७० ग्रंथालये आहेत.

8. भाषा, प्रांत, देश, संस्कृती, वंश, लिंग इ. दृष्टीने पाहायचे तरी हे खरे जागतिक विद्यापीठ ठरते. ९) भाषा, कला, संस्कृती, संगीत, क्रीडा, जीवन कौशल्ये, तंत्रज्ञान सर्व तऱ्हेच्या परंपरेसह आधुनिकता स्पर्शण्याची विद्यापीठाची विकास शैली हेच तिचे खरे बलस्थान म्हणावे लागेल.
9. हार्वर्ड विद्यापीठाची पारंपरिक गुणवत्तेची प्रतिष्ठा विद्यार्थ्यांस जगातल्या सर्वोत्तम संधी (वेतन, पद, प्रतिष्ठा) मिळवून देते. हार्वर्ड विद्यार्थी हीच त्याची ओळख व शक्ती.

शाश्वत गुणवत्ता विकासाच्या दृष्टीने आपण एकविसाव्या शतकातील बदलत्या शिक्षणाकडे दृष्टिक्षेप टाकल्यास आपणास असे दिसून येते की शिक्षण प्रचलित शिक्षणास छेद देणारे आहे. ते शिक्षणविषयक पूर्व संकल्पना मोडीत काढते. ते अत्यंत लवचीकपण आहे, कारण ते प्रत्येक वेळेस बदलाला काळाच्या, विशेषतः समकालाच्या कठोर कसोटीवर स्वतःला पारखण्याचा प्रयत्न करते त्याबरोबर ते असे पाहते की वर्तमान शिक्षण प्रक्रिया एकाच वेळी सर्जनात्मक असेल व दुसरीकडे ती विद्यार्थ्यांचा शिकण्यातील आनंद, रस वाढावा म्हणून रंजक, सुबोधही असेल. वर्तमान शिक्षणाच्या या साऱ्या आशा, आकांक्षांची पूर्तता करताना त्याचे आव्हानात्मक होणे, शिवाय व्यामिश्र (Complex) बनणे, स्वाभाविकच म्हणावे लागेल. यातून ते सुलभ होते आहे, ते तंत्रज्ञानाच्या नित्य नव्या संसाधनांतून.

तंत्रज्ञान विकासामुळे अगणित शक्यता माणसास खुणावत आहेत. जागतिकीकरणामुळे एकात्मक विकासाचे क्षितिज दृष्टिपथात येऊ लागले आहे, ऊर्जांचे नवनवे प्रकार माणूस शोधून काढत आहे. खनिजे संपत येत असताना सौर ऊर्जेचा पर्याय माणसाने शोधून काढला अन् पेट्रोल संपले तर जग थांबेल या कल्पनेस पूर्णविराम मिळाला. आरोग्य, औषध, वैद्यकीय साधन विकासातून माणूस 'मृत्युंजय' होतो की काय असे वाटू लागले आहे. कारण दरवर्षी जागतिक सरासरी आयुर्मान वाढते आहे. पर्यावरण विध्वंसास पर्याय म्हणून 'हिरवे जग' माणूस साकारू लागला आहे. संपर्क साधन विकासांमुळे जग खेडे बनून गेले. अवकाशातील माणसाच्या चढाईमुळे नवी पृथ्वी माणसाच्या तळहातावर येईल हे निश्चित. प्रश्न आज का उद्या इतकेच! तीच गोष्ट समुद्र तळाची. तिथे माणूस प्रतिसृष्टी निर्माण करू शकेल हे आता काही स्वप्न नाही. सत्याचा हा शोध म्हणजे नवशिक्षणाची मर्दुमकी. ती साधली केवळ शिक्षणाच्या शाश्वत गुणवत्ता भानामुळे, हे आपणास विसरून चालणार नाही. उद्याचे जग आजच्यापेक्षा समृद्ध असेल, ते सुखी करण्याचे आव्हान आज आपणापुढचा खरा प्रश्न आहे. जगातील विविध देशांकडे विकासाच्या दृष्टीने पाहिले तर तीन प्रकारची राष्ट्रे दिसून येतात. १) विकसित २) विकासशील ३) अविकसित. या देशांत विकास व विषमतेची दरी आहे. ती भरून काढणे गुणवत्ताप्रधान शाश्वत शिक्षणापुढचे खरे आव्हान आहे. वर्तमान शिक्षणाच्या या स्थितीचा विस्तृत अभ्यास टोनी बॅनर यांनी आपल्या 'The Global Achievement Gap' या ग्रंथात केला आहे. त्याच्या म्हणण्यानुसार नवी पिढी हे माहिती व तंत्रज्ञान युगाचे अपत्य (Ikid) असल्याने गुणवत्तेच्या दृष्टीने या पिढीत काही

नव्या कौशल्यांचा विकास करणे आवश्यकच नाही तर अनिवार्य होणार आहे. त्यांनी सांगितलेली कौशल्य पुढीलप्रमाणे होत.

1. चिकित्सक विचार करण्याची क्षमता.
2. प्रश्न / संकटे सोडविण्याची शक्ती.
3. अंतर्जालीय क्षेत्र विकास (Network) संबंधी समायोजन (Adjustment)
4. प्रभावक्षम नेतृत्व
5. तत्पर समायोजन कौशल्य (Agility)
6. ढनव तंत्र व कौशल्य ग्रहण क्षमता (Adaptability)
7. उद्योजकतेत पुढाकार
8. मौखिक व लिखित संपर्क, संवाद कौशल्य
9. माहिती संपादन व विश्लेषण कौशल्य
10. जिज्ञासा व कल्पनाविहाराची ओढ.

या कौशल्यांच्या पार्श्वभूमीवर आपण भारतीय शिक्षण प्रक्रिया व व्यवस्थेचा विचार करू लागतो तेव्हा लक्षात येते की, आपण किती कालबाह्य शिक्षण देत बसलेलो आहोत. ज्या शिक्षणात काळाचे आव्हान पेलण्याची व प्रश्न सोडविण्याची क्षमता नसते, ते शिक्षण कुचकामी खरेच. त्यासाठी वर्तमानाचे भान असणारे शिक्षण आशय, विषय, पद्धती सर्वच दृष्टीने ते समकालिक व्हायचे तर जागतिक पातळीवर होणारे बदल आपण सतत टिपण, निरीक्षण करत बदलत राहायला हवे. अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके जगात दरवर्षी बदलत असताना आपण दशकभर एकच शिकवत राहणे म्हणजे काळाच्या मागेच राहणे नाही का ? त्यासाठी वर्तमान शिक्षणात खालील बदल करणे म्हणजे आपले शिक्षण गुणवत्ताप्रधान शाश्वत विकासाचे साधन बनवणे ठरेल.

1. शाळा, वर्ग पर्यावरणानुकूल बनवणे.
2. शाळेचे वेळापत्रक वेळ केंद्रित न करता ते परिणामकेंद्री बनवणे.
3. विद्यार्थ्यांना कळेल, आकलन होईल व ते त्यात कृतिशीलपणे वा सक्रियपणे सहभागी होतील असे अध्यापन करणे.
4. शिक्षण संश्लेषक (Synthesis) पद्धतीचे हवे. शिकवण्यापेक्षा समजण्यावर भर हवा.
5. पाठ्यक्रम ठरविताना मुलांच्या आकलन, ग्रहण क्षमतांचा पूर्वाभ्यास, पूर्वाचण्या महत्त्वाच्या प्रयोग, संशोधनातून अभ्यासक्रम निर्मिती आवश्यक.
6. सर्व विषय कृती, निरीक्षण, सर्वेक्षण, प्रकल्प, गट चर्चा इ. माध्यमातून सर्व विद्यार्थ्यांना शिकण्याच्या प्रक्रियेत सक्रिय सहभागित्व देणारे असायला हवे.
7. शिक्षणाची पार्श्वभूमी व लक्ष्य जग हवे, आज अभ्यासक्रमाचे क्षितिज गाव, राज्य, राष्ट्र या परीघातच फिरते आहे.
8. शिक्षण विद्यार्थी केंद्री व विद्यार्थीलक्ष्यी हवे. आज ते शिक्षक केंद्री व शिक्षकलक्ष्यी आहे. शिक्षक सर्ववेळ सेवक बनवणे हा शिक्षण परिवर्तनाचा कृति कार्यक्रम व्हायला हवा.
9. शिकण्या-शिकवण्याच्या प्रक्रियेत विद्यार्थी आवड, कल, क्षमता इत्यादींचा विचार करत प्रगतीचे स्वातंत्र्य हवे. प्रत्येक विद्यार्थी निहाय काळ, काम, वेग यांचे गणित घालणे आवश्यक.
10. मूल्यमापन स्मरणशक्तीचे न होता आकलन, ग्रहण, कौशल्य, समज, वेगळेपणावर आधारित हवे.

11. स्वयंमूल्यमापन, निरीक्षण, परीक्षणाच्या संधीतून विद्यार्थी विकासाचे मोजमाप व्हायला हवे.
12. आज अंक व अक्षर साक्षरता हेच शिक्षण होऊन बसले आहे, त्याऐवजी जीवन कौशल्य विकास (Life Skill Development) हे शिक्षणाचे परिमाण (Standard) व्हायला हवे. तसे झाले तर ते जीवन शिक्षण (Basic Education) होईल.

संदर्भ सूची:

- कार्लेकर, श्रीकांत (२००६) पर्यावरण समस्या निराकरण व क्षेत्र अभ्यास (प्रथम आवृत्ती), पुणे, डायमंड प्रकाशन पृष्ठे ९६-९०६
- चव्हाण, किशोर (२००८), पर्यावरण शिक्षण आणि आपत्ती व्यवस्थापन, नाशिक सनसाईट प्रकाशन
- चाफेकर, शरद (२०१०) पाणी हेच जीवन (प्रथम आवृत्ती) मुंबई, जलशिक्षण विभाग, पर्यावरणीय औषध संस्थान.
- जीवन शिक्षण, (जून, जूलौ २००७) पुणे : महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, भारत सरकार, जनगणना अहवाल- २०११ (जिल्हा अहमदनगर)
- जोशी, लक्ष्मणशास्त्री मराठी विश्वकोष- २ महाराष्ट्र साहित्य मुंबई, संस्कृती कोश म.राज्यसंस्कृती मंडळ.
- देशपांडे, विजय (१९८२) पाणी जीवन, नागपूर, शासकीय मुद्रणालय
- पण्डित बन्सिबिहारी (१९९७) शिक्षणातील संशोधन (संकल्पनात्मक परिचय) (प्रथम आवृत्ती), पुणे, नूतन प्रकाशन पृष्ठ क्र. ९३ ते १०१
- पण्डित, बन्सिबिहारी (१९९७) शिक्षणातील संशोधन (संकल्पनात्मक परिचय) (प्रथम आवृत्ती), पुणे, नूतन प्रकाशन पृष्ठ क्र. १४५ ते १४७, २४९ ते २५२
- भिंताडे, वि. रा. (१९८९) शैक्षणिक संशोधन पद्धती (प्रथम आवृत्ती), पुणे, नूतन प्रकाशन पृष्ठ क्र. ९३
- पर्यावरण शिक्षण केंद्र, शिकण्याचा आनंद, पर्यावरण शिक्षण उपक्रमांची हस्तपुस्तिका (१९९७) आंध्र, पुणे, पर्यावरण शिक्षण केंद्र, महाराष्ट्र
- पाटील, जयदीप (२०१२), स्पर्धा परीक्षा संपूर्ण विज्ञान (प्रथम आवृत्ती) जळगाव
- पाटील, वा.भा. (२०१२) संशोधन पद्धती (नवीन सुधारित आवृत्ती) जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन्स पृष्ठ क्र. २२८, २५१ ते २५६
- प्रदीप आगलावे (२०००) संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपूर
- भारंबे, इंदुमती टी. (२०१४) शैक्षणिक संख्याशास्त्र (प्रथम आवृत्ती) जळगाव, प्रशांत
- भिंताडे वि. रा. (१९९९) शैक्षणिक संशोधन पद्धती, नित्यनूतन प्रकाशन, पुणे
- भोगले, शरद (२००८) जलसाक्षरता (द्वितीय आवृत्ती) पुणे, राज्य साधन केंद्र.
- म. रा. शै. सं. व प्र. परिषद (२०१२) लघुसंशोधन मार्गदर्शिका (प्रथम आवृत्ती) पुणे, विद्या परिषद पृष्ठ क्र. ३४ ते ३९, ४३ ते ५१
- म. रा. शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (२००९),

प्राथमिक शिक्षकांसाठी निवडश्रेणी प्रशिक्षण अभ्यासक्रम
व हस्तपुस्तिका (प्रथम आवृत्ती, पुणे, विद्या परिषद पृष्ठे
२४२-२४६

- माने, अशोक (२००९) जलोपचार शंका समाधान (प्रथम

आवृत्ती) बोरीवली, मुंबई, नवचैतन्य प्रकाशन, पृष्ठे ५-१७

- मुळे रा. शं. उमाठे वि. तु. (1987) शैक्षणिक संशोधनाची
मुलतत्वे, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती नागपूर

Cite This Article:

Shinde C.M. (2023). शिक्षण आणि शाश्वत विकास. In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal: Vol. XII (Number VI, pp. 115–121). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10475541>